

SHE'RIYAT MATNINING PRAGMATIK XUSUSIYATLARI

Xudoyberganova Mohigul Alisher qizi

Farg'ona davlat universiteti

Xorijiy til va adabiyoti fakulteti Ingliz tili o'qitish metodikasi o'qituvchisi

Okhunov Asilbek Olimjon o'g'li

Farg'ona davlat universiteti

Xorijiy til va adabiyoti fakulteti Ingliz tili o'qitish metodikasi o'qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada she'riyat matnining pragmatik xususiyatlari, tarixi, o'ziga xosligi hamda ayrim jihatlari muhokama etiladi.

Kalit so'zlar: poetik nutq, pragmatika, leksema, kommunikativ niyat, pragmatik maydon.

KIRISH

Tilshunoslikda semantika sohasining og'zaki nutqning ijtimoiy lingvistik va boshqa nolingvistik komponentlarini yetarli darajada tushuntira olmasligi pragmatikaning vujudga kelishiga sabab bo'ldi. "Pragmatika" yunoncha *pragma* so'zidan olingan bo'lib, "ish", "harakat" degan ma'nolarni bildiradi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Pragmatika fani shakllanishining ilk bosqichlari XIX asr oxirlari va XX asr boshlaridagi Ch.Pirs, U.Djeyms, D.Dyui, Ch.Morris kabi olimlarning falsafiy konsepsiyalariga asoslanadi. Dastlab pragmatika tushunchasi lisoniy vaziyat strukturasi (so'zlovchi va tinglovchi munosabatlari sifatida) dinamik protsessual aspektida o'rganishga bag'ishlangan semiotik ilmiy tadqiqotlarda qo'llanila boshlandi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI VA EMPIRIK TAHLIL

Ayrim tilshunoslar pragmatikani matndagi munosabatlarga bog'liq ravishda o'rganuvchi fan deb hisoblasalar, boshqalar uni ko'zlagan maqsadni qo'lga kiritish uchun lisoniy vositalardan foydalanish usullari, deb e'tirof etdilar. Qanday bo'lmasin, pragmatika nutq jarayoni bilan uzviy bog'liq holda ko'riladi va sotsiolingvistika hamda semantika bilan uyg'unlikda ish olib boruvchi tadqiqotning yangi sohasi hisoblanadi.

Bugungi kun tilshunosligida nazariy pragmatika, pragmalingvistika, matn pragmatikasi, tarjima pragmatikasi yuzasidan bir qator tadqiqot ishlari amalga

oshirilgan bo'lsa-da, o'zbek tilshunosligida poetik nutq pragmatikasi va uni ifoda etuvchi til birliklarining strukturaviy xususiyatlari yetarli darajada tadqiq etilmagan. She'riyat va pragmatika, bir qarashda, mazmun-mohiyati jihatidan bir- biridan farqli bo'lgan tushunchalardek tuyuladi. Pragmatikada maqsadga muvofiqlik, natijaga yo'naltirilganlik, harakatning afzalligi yetakchilik qilsa, she'riyatda yuksak ijodkorlik, hissiyot, keng dunyoqarash, badiiy ifoda ustunlik qiladi. Pragmatikaning asosiy yo'nalishi bo'lgan turli harakatlar, ya'ni savollar, xabarlar, va'dalar, minnatdorchilik, maslahat, so'rovlar va boshqa muloqot jarayonlari poetik nutqda muallifning badiiy ifodasi ostida namoyon bo'ladi. She'riy matnning pragmatik potentsiali tilning pragmatik ta'sir kuchi sifatida muallifning lisoniy vositalardan o'rinli va muayyan maqsadga yo'naltirilgan holda qo'llashini taqozo etadi.

Ma'lumki, she'riy matnda muallifning (axborot uzatuvchisining) kommunikativ maqsadi muloqot jarayonining asosiy xarakteristikalaridan biri hisoblanadi va bunday maqsad go'yo ataylab hosil qilingan kommunikativ intensiya sifatida she'riy matn strukturasi va mazmunida lisoniy voqelanadi. Bunday kommunikativ maqsadning yana bir xususiyati u matnning mazmuniy va struktur tuzilishiga bog'liqligida, retseptorga ko'rsatgan kommunikativ ta'sirida o'z aksini topadi.

Poetik nutqda so'zlovchining ruhiy holati, uning berilayotgan axborotga nisbatan munosabati tinglovchiga o'z ta'sirini o'tkazib, ma'lum harakatga undash niyati ifodalanadi. *Har qanday she'riy matnda muallifning xususiy emosional munosabati, ichki his- tuyg'ulari, ruhiy holati hamda bosh maqsadi bevosita she'r misralarida ifodalangan gaplar mazmunidan anglashilib turadi. Shunga ko'ra, she'riy matn pragmatikasining quyidagi turlari farqlanadi:*

- konstativ (xabar, ta'rif, tasdiq, darakberish mazmuni ifodalanganda);
- predikativ (taxmin, bashorat qilish mazmuni ifodalanganda);
- direktiv (buyruq, iltimos, savol, ta'qib kabi mazmunlar ifodalanganda);
- komissiv (va'da berish, taklif qilish);
- aknolement (tabrik, takalluf, ehtiromkabilar).

She'riy matnning pragmatik xususiyatlarini tadqiq qilish asliyat tilidagi lisoniy birliklarning kommunikativ mohiyatini aniqlash, bu o'rinda lirik qahramon xarakterini, kommunikativ intensiyasini, pragmatik maqsadni ifodalash jarayonida yuz beradigan muloqot vaziyatining ta'siri, shu orqali badiiy asarning pragmatik mazmunini lisoniy va nolisoniy vositalar orqali ifodalanish usul va vositalarini aniqlash imkoniyatini beradi. Bunda so'zning «lug'aviy» ma'nosi ifodalanishning mazmunini aniqlash uchun xizmat qilsa, kontekstual ma'nosi material ifodalagan belgining intensionalligini, ya'ni biror maqsadga yo'naltirilganligini, konkret predmetga aloqadorligini bildirib keladi. Binobarin, fikrning semantik-sintaktik qurilishi umumiy

holda muallifning kognitiv bilimi va kommunikativ maqsadlarini o‘z ichiga oluvchi pragmatik tajribasini aks ettiradi.

She’riy matnda, birinchi o‘rinda, muallifning so‘z qo‘llash mahorati turadi. Bu esa poetik nutq pragmatikasi bilan tilshunoslikning leksikologiya sahasining o‘zaro munosabatini ifoda etadi.

Leksema sememasining tarkibiy qismlarida neytral, uslubiy bo‘yoqdorlik va ularning nutqdagi qo‘llanish vazifasiga ko‘ra his-hayajon belgilari (leksema sememasiga xos his-hayajon semantikasi) ning mavjud yoki mavjud emasligi bilan lingvistik pragmatikaning zahirasi sanaladi [2.41].*She’riy matnda* muallif o‘z ichki maqsadini nutqda bayon qilish uchun uslubiy bo‘yoqdorlikka ega bo‘lgan leksemalardan foydalanadi. Leksik birliklarning pragmatik xususiyatlari lug‘aviy strukturada mavjud bo‘lib, ijobiy yoki salbiy bo‘yog‘i pragmatik ma‘noni shakllantirish uchun xizmat qiladi. *She’riy matnda* muallif niyati va kontekst talabi bilan leksemaning o‘z ma‘nosi o‘zgarib, tagma‘no birinchi planga ko‘tariladi. Tagma‘no so‘zlovchining kommunikativ maqsadini amalga oshiradi.

Buni M.Yusufning “Qora quyosh” dostonidan keltirilgan parchada ko‘rishimiz mumkin:

Menga juda aziz

Uning siymosi,

Bir qaragam,

Yo‘qdek sira qiyosi.

U bir bag‘ridaryo,

Bir bag‘ritoshdir,

U bir *quyosh*

Ammo -

Qora quyoshdir! [3.197]

Shoir “Qora quyoshdir!” misrasida lirik qahramonni quyoshga qiyoslamoqda, biroq, tabiatda Quyosh qora emas, sariq rangdabo‘lib, olamga teng nur taratadi. Barcha tirik jonga issiqlik quvvatini berib, hayot baxsh etadi. Nima uchun shoir dostonida Quyoshni “sariq” emas, “qora” debtasvirlagan? - degan savol tug‘iladi.

Tilshunos olimlar H.Ne‘matov va R.Rasulov semema tarkibiy qismlarini atash, ifoda hamda vazifa semalariga ajratadi. Bu semalar ichida ifoda semasi ayni pragmatika uchun tadqiqot ob‘ekti bo‘ladi. Ularning ta‘kidlashicha, atash semalari ob‘ektiv olamdagi narsa, buyum, belgi-xususiyat, miqdor kabilarni nomlaydi hamda

kishi xotirasidagi tushunchalar bilan semalar aloqasini belgilaydi. Soʻz kontekstda oʻzining funksional qoʻllanish oʻrnini oʻzgartirishi bilan atash semasi oʻrnida soʻzlovchining konkret munosabatini bayon qiluvchi ifoda maʼnosi birinchi darajali mavqeni egallaydi, natijada pragmatik tahlilga ehtiyoj seziladi [4.40].

Shoir Quyoshni “sariq” emas, “qora” rangda tasvirlab, lirik qahramon xarakteridagi salbiy tomonlarni «qora» soʻzi zamiriga joylagan. Lirik qahramon taʼrifini bundaychizgilar ostida berish orqali shoir shoʻrolar davridagi voqea-hodisalar haqida xabar beradi, tinglovchi esa muallifning voqelikka boʻlgan munosabatini anglaydi va xulosa chiqaradi. Retseptor uzatilayotgan axborotni qabul qilar ekan, sheʼriy matnda ifodalangan axborotga nisbatan muayyan xususiy munosabatga kirishadi. Natijada muallifning (axborot uzatuvchining) kommunikativ maqsadi axborotni qabul qiluvchining xususiy munosabatlari bilan pragmatik maydonda umumlashadi.

Pragmatik maydon tushunchasi ostida matn muallifining obyektiv borliqqa, shuningdek, oʻzi ifodalayotgan fikrga munosabatini ifodalash funksiyasi nuqtai nazaridan til va nutq birliklarining oʻzaro maʼlum bir sistemani hosil qilishi nazarda tutiladi [2.140]. Bunda muallifning pragmatik salohiyati yetakchilik qiladi.

Pragmatik salohiyat — bu, matndagi maʼlumotning tinglovchiga pragmatik taʼsir oʻtkazishi, yaʼni sheʼriy matnda aks ettirilayotgan maʼlumotning tinglovchi hissiyotlariga taʼsir koʻrsatishi, muayyan emotsional reaksiya uygʻotishidir. Sheʼriy matnning butun tarkibida joylashgan semantik maʼnoni ochib berish, badiiy muloqotni amalga oshirishda muayyan til resurslarini toʻgʻri tanlash, badiiy va estetik muammolarni yechishda ramzlardan oʻrinli foydalanishni talab qiladi. Chunki sheʼriy asarning ramziy maʼnosi muallifning oʻziga xosligini namoyon qilishning asosiy sohasi vamuallifning oʻzi badiiy haqiqatning yaratuvchisi ekanligini koʻrsatadi.

XULOSA VA MUNOZARA

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, sheʼriy matnda shoirning qabul qiluvchi uchun muhim boʻlgan maʼlumotni uzatishi, qabul qiluvchiga yetkazishi til birliklarida namoyon boʻlsa, axborotni qabul qiluvchining qay tarzda qabul qilishi va unga boʻlgan munosabati poetik pragmatikani yuzaga keltiradi. Poetik pragmatikada nutqni shakllantirish va tushunish uchun harakat qilish tizimi mavjud boʻlib, unda muallif bilan kitobxon oʻrtasida axborot almashiladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Sh. Safarov. Pragmalingvistika. – Toshkent, 2018. – 40-41-bet.
2. Bazhenova I.S. Emoziya, pragmatika, matn. M.: "Menejer" nashriyoti, 2013. - 392 b.
3. K. Musayev. Tarjima nazariyasi asoslari. – Toshkent, 2015. – 8-bet.
4. Sh.Safarov. Nutqning etnosotsiopragmatik tahlili asoslari. – Samarqand, 2017. – 18-19-bet.
5. www.natlib.uz